

RAYMOND ARON A CSEH EUROREALIZMUS EGYIK FORRÁSA

Miroslav Novák

(Univerzita Karlova v Praze [Károly Egyetem, Prága, Társadalomtudományi Kar])

ÖSSZEFOGLALÓ

Az írás arra tesz kísérletet, hogy elemezze Raymond Aron Európát illető attitűdjét és megmagyarázza annak logikáját. Az ismert habermasi terminológia alapján mondhatjuk, hogy a politikailag tevékeny Aron „euroföderalista”, de objektív szociológusként csupán „piacorientált európai” volt. Aront szellemileg lenyűgözte az európai föderális integráció eszménye, és aktívan törekedett is az egységesedés megvalósítására, abban azonban nem hitt, hogy a belátható jövőben elérhető, és azt sem gondolta, hogy a határok megnyitása, az áruk és a tőke szabad áramlása lenne a feltétele. Nem gondolta, hogy az európai integráció fájdalommentesen megvalósulhatna a Közös Piac melléktermékeként, csak akkor, ha a nemzeti kormányok akarják és népeik egyetértenek vele. Aron szerint az egyesült Európa nem növeli a kontinens biztonságát, és az Észak-atlanti Szerződés Szervezete ebből a szempontból sokkal fontosabb. Ezek alapján érthető, hogy Aron egyike azon gondolkodóknak, akikre a cseh eurorealisták vagy társadalomtudományi szimpatizánsaik időnként hivatkoznak, hiszen gondolatai egybeesnek azokkal a nézetekkel, amelyeket a Cseh Köztársaságban Václav Klaus és más eurorealisták hirdetnek.

KULCSSZAVAK ■ Raymond Aron ■ európai integráció ■ eurorealizmus

BEVEZETÉS

Kende Péter, az ismert magyar-francia szociológus a *Raymond Aron „euro-szkepticizmusa”* című cikkében, amit eredetileg még 2000-ben Budapesten egy, Raymond Aronnal foglalkozó nemzetközi konferencián (ahol én is előadást tartottam Aron politikai szociológiájáról) (Kende, 2002: 213) ismertetett, a következőt írta: „az alatt a két évtized alatt, amikor Aront professzorként, konferenciák résztvevőjeként, doktoranduszok irányítójaként és szemináriumai igazgatóként ismertem, mindig meglepett visszafogott, kétkedő, olykor ironikus, egy szóval szkeptikus attitűdje [...] valahányszor a társalgás témája az európai kérdés volt” (Kende, 2002: 14). Megkísérlem részletesen elemezni Aron Európát illető attitűdjét és megmagyarázni annak logikáját, valamint jellemezni álláspontját. Ezen az alapon azután kialakíthatjuk a nézetünket arról, hogy miért és mi módon van Aron a cseh „eurorealizmus” forrásai között.

RAYMOND ARON ÉS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓT ILLETŐ ATTITÚDJE

Találkozhatunk azzal a jól megalapozott értelmezéssel, amely szerint Aron „euroszepticismusát” az a csalódás magyarázza, amit az európai egyesítés egykori lelkes támogatójaként tapasztalt meg (Kende, 2002: 14). Ez az értelmezés önmagában kétségtelenül helyes, de csak részleges magyarázattal szolgál. Igaz, hogy Aron kezdettől fogva támogatta az európai integrációt célzó erőfeszítéseket, szilárdan állt a francia–német megbékélés, Németország újralfelfegyverzése és az Észak-atlanti Szerződés Szervezetébe történő belépése mögött, és minden kínálkozó alkalommal hangsúlyozta, hogy Európa nem állhat meg Németországban félúton, és addig nem beszélhetünk igazi európai egységről, amíg a vasfüggőnyt le nem bontják (Aron, 1952: 22). Mellesleg az akkori Franciaországban ez az atlantibarát álláspont nem volt banalitás, mert nem csupán az akkor erős francia kommunistáknak és elvbarátaiknak, hanem sok gaullistának is fenntartásai voltak a NATO-val szemben. Szerintem a valóság ennél bonyolultabb volt, de a rendelkezésemre álló irodalom alapján azt tartom, hogy Aron „euroszepticismusának” megértéséhez a kulcs, miként Kende leírja, a „politika elsőbbségének” eszméje. Az egyik leghosszabb munkájában, az 1962-ben megjelent *Paix et guerre entre les nations* (Béke és háború a nemzetek között) Aron így fogalmaz: „Azt kijelenteni, hogy a Közös Piac *szükségképpen* [kiemelés Arontól] eredményezi majd az európai föderációt (vagy egy európai föderális államot) azon a feltételezésen alapul, hogy elfogadjuk kiinduló pontnak a gazdaságot mint korunk uralkodó erejét, amely magába foglalja a politikát, vagy hogy a vámhatárok leomlása magával hozza majd a politikai és katonai korlátok megszüntetését is. Mindkét feltételezés hibás” (Aron, 1962b: 732). Valamivel később Aron elmagyarázza: „A szuverenitás bizonyos klasszikus kiváltságai anélkül csúszhatnak ki a nemzetállamok ellenőrzése alól, hogy egyáltalán észrevennék. Ám az elmélet, amit én »rejtett föderalizmusnak«, vagy »fájdalommentes« föderalizmusnak nevezek, illúzióknak látszik. [...] A legitim tekintély, a tényleges hatalom, és egy magasabb nemzeti tudat fokozatosan *kibontakozhat* [Aron kiemelése] a Gazdasági Közösségből, de csak akkor, ha a népek akarják, és a kormányok ezt az akaratot működővé teszik. Vagy másként fogalmazva a kormányok a föderáció érdekében tevékenykednek, és a népek jóváhagyják azt. A remény, hogy a föderáció a Közös Piacból észrevétlenül és *szükségképpen* kifejlődik, korunk nagy illúzióján nyugszik: azon az illúzión, hogy a kölcsönös gazdasági és műszaki függés az emberiség különböző részei között végre leértékelte a »politikai szuverenitásokat« és a különálló államok létezését, amelyek autonómok kívánnak lenni” (Aron, 1962: 733).

Tizennégy esztendővel később Aron hasonló szellemben hangsúlyozta: „Személy szerint én sose hittem, hogy valamilyen gazdasági mechanizmus

önmagától, a kormányok akarátának folyamatos támogatása nélkül képes lenne előidézni a nemzetgazdaságok egyesítését. Az egyesítés automatikus természete a szociológusok és egyetemi tanárok elképzelése, akik soha nem tettek szert az üzlet vagy a kormányok terén személyes tapasztalatokra és még kevésbé szereztek tudást magáról az /európai/ Közösségről” (Aron, 1976: 130).

Kende helyesen jegyzi meg: „Ez az álláspont természetesen semmi módon sem zárja ki a lehetőséget, hogy a politikai egységesítés a kifejezetten politikai akarat alapján valósuljon meg. Amit [Aron] elítél, az a Közös Piac alapítóinak illúziója, akik anélkül, hogy kimondták volna, hitték, hogy a gazdasági integráció automatikusan vezet majd el a politikai integrációhoz, konkrétan föderális formában. Az egyetemes történelem szociológusaként Aron tudta, hogy sem nemzeti, sem pedig nemzetek fölötti állam nem keletkezett automatikusan, rejtetten, vagy véletlenül, a történelmi szükségszerűség pusztá eredményeként” (Kendem, 2002: 218–219).

Mellesleg figyelemre méltó Aron visszafogott attitűdje is, amellyel az 1950-es években kezdettől fogva kezelte az Európai Védelmi Közösség (EDC) tervét (lásd különösen Aron–Lerner, 1956). Miképpen kellene ezt értelmeznünk?

Emlékirataiban Aron azzal érvel, hogy miközben Európának megvan a helye a világpiacra, az államközi rendszerben nincs. „Az európai országok még a Római Szerződés, a gazdasági együttműködés előrehaladása vagy a diplomácia összehangolt tevékenysége ellenére sem próbálnak együtt cselekedni a védelemben, ami az állam első feladata” (Aron, 1983: 676). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az 1951-ben keletkezett *Les guerres en chaîne* (Háborúk láncolata) című könyvében Aron részletező érveket kínál abból az eszméből, hogy az európai egyesítést pontosan a *katonai* egységesítésre kellene alapozni (Aron, 1951: 414). „Azok az országok, amelyek közös használatra bocsátják védelmi eszközeiket, hozzájárulnak a szuverenitás feláldozásához, az elképzelhető legsúlyosabb feláldozásához, ugyanis megtiltják önmaguknak, hogy egymás ellen küzdjenek, és bíznak abban, hogy kölcsönösen tiszteletben fogják tartani egymás érdekeit. Ha ezt a lépést megtették, a többi majd idővel követni fogja. Végül soron a birodalmak se másképpen jöttek létre: egy győztes hadsereg a saját hasznára egységesítette a védelmi erőket. A kölcsönös egység alapján megteremtett föderáció vagy birodalom megkívánja, hogy az érintett államok spontán döntsenek katonai erőik egységesítése mellett. Eme egységesítés nélkül nem létezhet nemzetek fölötti állam. Ezzel az egységesítéssel létrejön a nemzetek fölötti állam még akkor is, ha az emberek még nincsenek ennek a tudatában” (Aron, 1951: 415).

Aron természetesen azonnal hozzáadja, hogy az „európai egység ilyen katonai felfogása” talán túlságosan forradalmi: „A haza nem olyasmi, amit paranccsal lehet megteremteni. Könnyű kijelenteni, és elvontan igaz is, hogy a nemzetállam anakronizmus, mert nem képes biztosítani a saját védelmét. A népek nemzeti érzelmei azonban nem változnak ugyanolyan tempóban,

mind az ipari fejlődés. ...Az európai eszme üres: nem rendelkezik transzcendenciával, mint valamely messianisztikus ideológia, sem pedig a létező haza immanenciájával. Értelmiségiek kreációja, amely egyszerre jelent lehetőséget az ésszerűség szempontjából és azt, hogy a szív gyengén rezonál rá” (Aron, 1951: 415).

Vajon Aron miért ellenezte az ötvenes évek elején az Európai Védelmi Közösséget (EDC)? A negyedik köztársaság idején néhány esztendeig a gaullista RPF tagja volt, de akarta Európa egységesítését. A konzervatív napilapnak, a *Le Figarónak* dolgozott, amelyet szerinte egy ideig „elbűvölt az Európai Védelmi Közösség. Engem azonban nem. Kezdetben, 1950-ben még arra is gondoltam, hogy hiba. Nem hittem, hogy a franciák elfogadnának egy ilyen megoldást. Egyszer ezt mondtam Robert Schumannak: »Ez igencsak furcsa koncepció. Nem akarnád elfogadni szövetségesnek a németeket, de honfitársnak igen«” (Aron, 1981, 1983: 166).

Vajon mi volt ennek az attitűdnek a gyökere? Aron elmagyarázza, hogy az alapvető kérdés Németország újra felfegyverzése volt (amit ő lelkesen támogatott). Amikor Dean Acheson amerikai külügyminiszter 1950-ben, a koreai háború idején javasolta a franciáknak és az angoloknak Németország újra felfegyverzését, a franciák a legjobb esetben is tartózkodóak voltak. Németország újra felfegyverzésének két lehetséges útja volt. Az egyik, ha megteremtik a közös európai hadsereget, és ez volt az Európai Védelmi Közösség (EDC) terve, vagy felélesztik a német hadsereget, amit viszont azonnal az Észak-atlanti Szövetség rendelkezésére kell bocsátani.

Aron szerint növekedett az EDC-t ellenzők száma, és ez alól csak Monnet hűséges támogatói voltak a kivételek. Egyesek Németország újra felfegyverzését minden körülmények között ellenezték, másoknak a választott módszer nem tetszett. Amikor ejtették az Európai Védelmi Közösség eszméjét, a második megoldást fogadták el, azaz létrehozták a német hadsereget közvetlenül a NATO parancsnoksága alatt.

Aron ezt írja: „Számos cikkben igyekeztem megvilágítani az Európai Védelmi Közösség veszélyeit. De nem folytattam semmiféle erőteljes kampányt ellene. Mindenek felett pedig mindenkinek, az amerikaiaknak és a franciáknak is azt mondtam, hogy »Németország újra felfegyverzése elkerülhetetlen. Nem az a kérdés, hogy támogatjuk, vagy ellenezzük-e. A kérdés az, hogy Európai Védelmi Közösséget akarunk-e inkább, vagy pedig német hadsereget a NATO-ban.« Én inkább a második megoldás mellett álltam” (Aron, 1981, 1983: 166).

Arra a kérdésre, hogy vajon Európa eltékozolta-e az esélyét, amikor elvetette az Európai védelmi Közösséget, Aron így válaszolt: „A franciák kisebbsége valóban azt mondja, hogy az európai autonómia egyetlen komoly reménysége az EDC volt ...nekem azonban mindig voltak vele szemben fenntartásaim, ugyanis az európai hadsereget lényegében úgy fogták fel, mint a német veszély ellensúlyozását, és ezért a terv nem egy hatékony hadsereg kiépítése volt. Ezért

nevetségesnek tartottam ilyen mértékben korlátozni a nemzeti egységeket. Belefogni egy olyan fontos kísérletbe, mint a közös európai hadsereg kiépítése ilyen sok hátsó szándékkal, fenntartással és ennyi bizalmatlansággal egyáltalán nem nagyon tűnt meggyőző vállalkozásnak” (Aron, 1981, 1983: 166).

Egy francia szerző, aki nem csupán Aron kiadott munkáit, hanem magán levelezését is tanulmányozta a Raymond Aron Archívumban, a következő magyarázatot kínálja: „Első ránézésre különösnek tűnhetnek a fenntartásai annak, aki az európai egységet és a francia-német megbékélést első perctől fogva támogatta. Valójában azonban összhangban vannak a politika helyét illető mély meggyőződésével, valamint a projekt (az Európai Védelmi Közösség) bizonytalanságának nagyon pontos felismerésével. Aron liberalizmusa inkább politikai és nem gazdasági ihletésű. ...Ez a Jean Monnet-féle módszer iránti ösztönös fenntartásainak forrása, amelyet alkalmasnak tartott a gazdasági és kulturális problémák terén, de veszedelmesnek a politikában. Aron szerint nem lett volna értelme megteremteni egy európai hadsereget az európai politikai hatóság előirányzása nélkül. És korai lett volna mérlegelni az európai politikai hatóságot anélkül, hogy megállapodnak az intézményi modellről, és hogy azt a népek jóváhagyták volna” (Bavarez, 1993: 267).

Bárhogyan is volt, a tény az, hogy az EDC elvetésének messzemenő és hosszú távú következményei voltak: nem csupán megállította a föderalista erőfeszítéseket, hanem mindenekfelett a további fejlődést a gazdasági területre csatornáztatta be (Dulphy–Manigand, 2006: 126).

1974-ben Aron kiadta az *Une citoyenneté multinationale est-elle possible?* (Soknemzetiségű állampolgárság, lehetséges ez?) című fontos írását, amit azóta is sokan idéznek az euroszeptikusok (és eurorealisták), és ezt a szöveget 2006-ban újranyomták (Aron, 2006: 781–797) majd angolul is megjelent.¹ Aron mind analitikai, mind történelmi okokból tagadólag válaszolt a cikk címében feltett kérdésre. Hogyan is tartozhatna egy állampolgár egyidejűleg számos politikai egységhez? És hogyan követelhetné az állampolgársággal járó jogokat anélkül, hogy például kész legyen fegyverrel a kezében megvédelmezni a hazáját? Aron a soknemzetiségű állampolgárságot belsőleg ellentmondásosnak tartotta. Az állampolgárságot a nemzetállammal kötötte össze. Rámutatott, hogy egy politikai entitás expanziója, például egy Európai Egyesült Államok hipotetikus megteremtése kevésbé vezetne el az állampolgárság „mutációjához”, mint az „átadásához”, ahogyan történt az Amerikai Egyesült Államok megszületésekor. De az állampolgárság még ott se lett „soknemzetiségű”.

Akkor vajon a problémát úgy lehetne megoldani, hogy a mai Franciaország, Németország, Olaszország stb. európai föderális állammá terjeszkedik ki? Erre lehet igennel válaszolni, de csak fontos megszorításokkal. Először is ne felejtsük el, hogy nem lehet elérni annak révén, amit Aron korábban „rejtett föderalizmusnak”, vagy „fájdalommentes föderalizmusnak” nevezett. De ez még nem minden: „A politikai entitás kibővítése önmagában még nem

vezet el az állampolgárság bármilyen elmélyítéséhez. Egy európai állam még messzebb lenne az állampolgártól, mint a nemzetállam” (Aron, 2006: 796).

Ebben az összefüggésben bírálja azt a véleményt is, ami manapság Csehországban igen elterjedt: „Bármit is állítsanak a támogatói, nem igaz, hogy az egyesült Európa nélkülözhetetlen az európaiak gazdasági prosperitásához. Az Európai Közösség országaiban a nemzeti termékek az elmúlt negyed században bekövetkezett gyors növekedése nem követeli meg, hogy föderális állammá alakuljanak. Mi több, egyes országok az Európai Közösségen kívül, mint például Svájc és Svédország, ugyanolyan gyors gazdasági növekedést tapasztaltak meg, mint Franciaország vagy Olaszország. A gazdasági előrehaladásnak talán inkább a határok megnyitása, valamint az áruk és a tőke szabad áramlása az előfeltétele és nem a Brüsszelben alkotott szabályozások. Ami pedig az esetleges ellenségek külső fenyegetésével szembeni biztonságot illeti, egy egyesült Európa semmivel se lenne ténylegesen hatékonyabban biztonságos, mint az összefogó, de föderációt nem alkotó mai európai államok” (Aron, 2006: 788).

Még akkoriban is, amikor Aron lelkesen támogatta az európai integrációt, tisztában volt azzal, hogy a NATO sokkal életbevágóbban fontos, mint Európa egyesítése: „Ha választanunk kell a két ideológia között, amelyeket illetően a nyugati közvélemény bizonytalan, nevezetesen az európai egység és az atlanti közösség között, akkor az atlanti közösséget kell választani. Még ha egységessé válik is, Európának vége lenne, ha az Egyesült Államok elbátortalanodna és megadná magát az izoláció kísértésének. Európa, még ha megosztott is, eredménykedhet a biztonságában mindaddig, amíg a nemzetállamok az atlanti közösség részei maradnak, legyen az bármennyire is tökéletlen” (Aron, 1951: 411).

Vajon az állampolgárság milyen mértékben lépett túl a nemzeti kereteken az Európai Közösségben? Az első válasz, amit Aron szerint nagyjából körvonalazni lehet az, hogy míg a *politikai* jogok tisztán *nemzeti* jogok maradtak, a *gazdasági és szociális* jogok *soknemzetiségűvé* válnak. „Az állam belső ellentmondás nélkül megadhatja ugyanazokat a gazdasági és szociális jogokat egy másik állam polgárának, ugyanakkor megtagadhatja tőle a politikai jogokat” (Aron, 2006: 793). Gazdasági értelemben a multinacionális társult állampolgárság jóval azt megelőzően szokásossá válhat, mielőtt létrejönne a föderális állam (Aron, 2006: 793). Kétségtelenül sor kerül az attitűdök, fogyasztási módok és kimondatlan értékek homogenizációjára az egyes foglalkozásokon, vagy jövedelmi sávokon belül, ám ez nem az Európai Közösség pusztá szervezetének eredménye lesz, hanem a civilizációs szféráé, valamint az Európai Közösségen túlmutató politikai és gazdasági rendszeré. Aron azt is észrevette, hogy az emberek az úgynevezett fejlődő világból, például törökök vagy jugoszlávok tömegesen érkeztek az Európai Közösség országaiba, miközben a Közösségen belüli vándorlás gyenge volt, ez alól kivételt képeztek a határmentén élők, akik átjártak a túlsó oldalra dolgozni. Számos foglalkozás számára (ilyen az orvoslás vagy az oktatás) a nyelv a külföld felé irányuló mobilitás nagy korlátja.

Aron továbbá azzal érvel, hogy az 1970-es években azokat a mozgalmakat, amelyek nagy érdeklődést keltettek fel, az 1940-es években csupán néhány aktivista mobilizálta (szemben a környezetért folytatott, sokkal látványosabb küzdelemmel, a breton nyelv felélesztésével, vagy a „monopolkapitalizmus” elleni fellépéssel). Aron erre a problémára a következőkkel reagált: „Nem az a kérdés, hogy vajon az európai eszme fenntartotta-e az európai tudatra gyakorolt hatását ugyanúgy, amilyen az harminc esztendővel korábban létezett, hanem hogy az [európai] eszme elégséges része a valóságban megtestesült-e a politika valóságában és az államférfiak és kormányok képesek-e folytatni a vállalkozást a közvélemény jóváhagyásával” (Aron, 1976: 123).

Bizonyos értelemben Aron Európát valóban „dekadensnek” tartotta: az európaiak képtelenek megbízni a saját erőikben és nem voltak képesek megvédelmezni önmagukat. Azt akarják, hogy az amerikaiak védjék meg őket, ugyanakkor jó kapcsolatokat kívántak a Szovjetunióval. Tocqueville szerint az amerikaiak vágyakoznak az anyagi jólét után, de hajlandók arra is, hogy magával sodorja őket a patriotizmus és törekednek a közjóra. Európában csupán az első, azaz a hedonista vonatkozás van jelen, de hiányoznak az állampolgári erények és kötelességek, ez a helyzet pedig fenyegeti Európa fennmaradását.² Bizonyos szövegekben megmutatkozik Aron csalódása Európában, de szerintem ez önmagában még nem magyarázza meg kellően az „euroszkeptizmusát”.

Aron szerint a történelmi tapasztalat az, amely mindenekfelett megerősíti a különbséget az emberi, valamint a politikai és állampolgári jogok között. Egy helyen még „egzisztenciális angst”-ről és „magányosságról” is beszél bárki esetében, aki élete során elviselte a politikai közösség hiányát, „mert vajon mi marad az egyén emberi jogaiból a válság olyan időszakában, amikor többé már nem tartozik semmiféle politikai közösséghez? Nemzedékem zsidói nem tudják elfelejteni, mennyire sérülékenyek az emberi jogok, ha azok egyidejűleg nem állampolgári jogok is” (Aron, 2006: 794). Aron esszéjének utolsó fejezete *A nemzetállam védelme* beszédes címet viseli. Szerinte nem kétséges, hogy az állampolgárságot, amelyet állampolgári és gazdasági jogok együtteseként határoz meg, csakis annak keretei között lehet realizálni, amit nemzetállamnak nevezünk. Az Európai Közösség egy olyan helyzet felé tart, amelyben a tagállamok állampolgárainak ugyanazok lesznek a gazdasági és szociális jogai, de „nem léteznek európai állampolgárok, nincs más, csak francia, német, vagy olasz állampolgár” (Aron, 2006: 795).

Egy 1976-ban megtartott, *A nemzet és a versengés egyetemes eszméje*³ című előadásában Aron a nemzeti eszme elvetésének három módját különbözteti meg: *a)* szubnacionális (a Baszkföld példája), *b)* a nemzetek fölötti (amely a nemzeti szuverenitást okolja a nemzetközi anarchia és a háborúk miatt), és *c)* a transz-nacionális (ennek példája a világpiac, amelyet a politika elsődlegességével foglalkozó fejezetben említek). A szubnacionális koncepcióban nincs semmi új. Aron szerint a nemzetek fölötti a leggyengébb a három közül: ismételten

kudarcot vallottak az európai hazafiságot vagy a nemzetek fölötti világhatóságot megteremteni kívánó próbálkozások (mindkettőre visszatérünk). Az európai Hatok a maguk módján kétségtelenül a realitás, és a Németország és Franciaország közötti háború valósággal elképzelhetetlenné vált. A gazdasági integráció a mindennapokban működik, de a politikai integráció nem. A *Les désillusions du progrès* (A haladás kiábrándulásai) című könyvében azonban Aron rámutat arra, hogyha az európai integrációnak nem sikerül fejlődésében elérni a föderáció stádiumát, akkor semmi okunk azt kudarcnak tekinteni. „Lehetséges, hogy a vállalkozás nem éri el a föderációt a szó teljes értelmében, mégsem kell ezt kudarcnak vélnünk. A Közös Piac, amely ma már semmivel se jelent több akadályt az áruk, a tőke és a személyek áramlása számára, mint Franciaországban és a *Landok*ban a belső adminisztratív korlátozó előírások, elkerülhetetlenül szükségessé teszi az egységes pénzt, és sok tekintetben a gazdaság közös igazgatását. Nincs *feltétlenül* [kiemelés Arontól] szükség egyetlen diplomáciára, sem pedig azonos politikai sorsra” (Aron, 1969: 247).⁴ Röviden, még a Közös Piac se feltételezi az „egységes európai állam” megszületését, mint a történelem egyetlen igazi tárgyát, amely felelős lesz az Európai Hatok közös külpolitikájáért, vagy amely egyetlen egy testülettel váltaná fel a hat diplomáciai testületet és politikát.

Aron még a következőket is írja: „Személy szerint és értelmiségiként engem természetesen meggyőzött és elbűvölt az európai eszme. Példátlan történelmi eredmény lenne megteremteni az európai nemzetekből létrejött egyetlen nemzetet. Őszintén szólva azonban én ebben sose hittem, még ha küzdöttem is e célért. Sose hittem benne, mert ami szerintem Európa sajátossága és eredetisége, az éppen a nemzetek és szuverén államok sokasága. Egy olyan szuverén állam megteremtéséhez, amelyben különböző népek élnek, vagy sürgető veszedelemre lenne szükség, vagy pedig egy mindenható erőre, amely megteremti a föderációt” (Aron, [1989] 2007: 312–313.).

Aron szerint az európai föderáció példa nélküli lenne: „Egy állam, amely megfosztaná az olyan történelmi államokat, mint Németország, Olaszország, vagy Franciaország történelmi alanyként játszott szerepüktől, és amelyet békeesen, közös hozzájárulással teremtenek meg, példa nélküli lenne. A birodalmakat erőszakkal építették fel, a föderációkat azonban lassan, ahogy a hosszú múlt igazolta a kölcsönös szolidaritás végzetének megszentetését (Svájc), vagy az etnikai csoportok kompromisszuma (Kanada) révén. Az európai föderáció lenne az első, amelyet nagy és korábban ellenséges államok azért hívnának életre, hogy véget vessenek vetélkedésüknek” (Aron, 1969: 247).⁵

Az egyik utolsó szövegében (ami poszthumusz jelent meg), amelyben mintegy húsz esztendővel később válaszolt bizonyos, az egyik nagy munkájával, a *Paix et guerre entrée les nations* (A nemzetek közötti béke és háború) című írásával szembeni ellenvetésekre, ezt írta: „A nemzetállamok azonban sem a demarkációs vonal keleti, sem pedig a nyugati felén nem adják meg magukat.

Ha valamely szerencsés véletlen folytán a szovjet hadsereg hazatérne, és a Kreml megadná a szövetségeseinek a szabadságot, ismét önmagukhoz térnének, és azok lennének, amik voltak és amilyenek maradtak. A csehek, lengyelek vagy magyarok nem olvadnának bele valami együttesbe, ahol elveszítenék a nemzeti identitásukat. Legfeljebb a nyugat-európaiakhoz hasonlóan keresnének maguknak valamiféle közös piacot. Ez azonban nem számolná fel a határokat, vagy csak annyira, hogy könnyebb legyen az áruk és szolgáltatások cseréje” (Aron, 1984: 22).

Másfelől viszont az 1960-as évek végén Aron hitte, hogy a nemzetek feletti európai politikai hatalommal szemben mutatkozó emberi ellenállás két okának már nincs sok hatása, és ez az egyenlőtlen gazdasági fejlődés valamint a függetlenség akarása.⁶ Ami az elsőt illeti, nevezetesen az egyenlőtlen gazdasági fejlődést és egyenlőtlen életszínvonalat, ma a helyzet más, különösen azzal, hogy Bulgária és Románia beléptek az Európai Unióba. Az átlagos éves bér ebben a két országban csupán néhány hétig lenne képes eltartani a legfejlettebb országban bárkit is. Aron a viszonylag derűlátó véleményét arra alapozta, hogy az akkori közvélemény-kutatások szerint az európai „Hatokat” többé már nem osztotta meg a függetlenség akarása, és a közös európai diplomácia élvezte a többség támogatását. A külpolitika tekintetében az európai közvélemény bizonyos fokú „konvergenciája” kétségtelenül ma is megfigyelhető.

Az ő mondandójának kontextusát illetően azonban feltehetőek kérdések, ha figyelembe vesszük, hogy a közelmúlt években készült, különféle szociológiai felmérések szerint az európaiak Izraelt és az Egyesült Államokat látják a világbékét legjobban fenyegető országoknak.

Valószínű, hogy Aron európai integrációt illető attitűdjének megértéséhez kulcs található egyik figyelemre méltó előadásában, amelynek címe *Les institutions politiques de l'Occident dans le monde du XXe siècle* (A Nyugat politikai intézményei a XX. században). Berlinben mondta el egy 1960-ban rendezett nemzetközi konferencián, amelyet a Kulturális Szabadság Kongresszusa tartott. Előadásában Aron egyebek között feltette a kérdést, hogy vajon a „kontinentális vagy kulturális patriotizmus” nem kerekedhet-e felül a nemzeti patriotizmuson. „Azok, akik Németországban, Franciaországban, vagy Olaszországban európainak nevezik magukat, nem érznek »kontinentális hazafiságot«? Vagy ez csupán illúzió, egy álom?” (Aron–Bondy–Kennan et al., 1960: 41.) A kérdést nyitva hagyta. A vita során azonban kínál némi választ, és mindenekfelett elmagyarázza az álláspontját. „A Hatok Közösségének problémáját illető optimizmusom, ha így fogalmazhatok, inkább akaraton, és nem megfigyelésen alapuló optimizmus. Amikor egy közös munkáról beszélünk, az ember nem pártatlan megfigyelő; amennyire részt veszek abban a munkában, hinni is akarok benne, és csak átmenetileg tartózkodom tőle, amikor szociológusnak tekintem magamat” (Aron–Bondy–Kennan et al., 1960: 231–232).

És most térjünk át a „kontinentális patriotizmus” kifejezésre. Aron szerint itt

a kérdés az, hogyha elhatározzuk, hogy létrehozunk egy, az Európai Közösség (akkor hat ország) tagjaiból álló politikai egységet, akkor elengedhetetlenül szükséges, hogy az országok lakosai fokozatosan kifejlesszék magukban az általuk éppen megteremtett új egység iránti lojalitás érzését. Ha létre kívánjuk hozni az Európai Közösség országainak föderációját, akkor léteznie kell valaminek, ami európai patriotizmus. Ez nem teszi semmissé a megelőző nemzeti patriotizmust, és nem szükségképpen agresszív a külvilággal szemben. Mégis, egy olyan érzés, aminek a németek, vagy franciák tudatában igazolnia kell az áldozatot, amit meghoznak az Európai Közösség földjén, miképpen Belgium megkívánja a flamandoktól, hogy hozzanak áldozatot a vallonokért, és a valonoktól, hogy tegyék meg ugyanezt a flamandokért.⁷

Az efféle nézetre adott egyik érdekes reakció (ne feledjük, hogy a Cseh Köztársaságban Petr Fiala továbbra is hangsúlyozza, hogy nem létezik európai *demos*) az Aronhoz igen közel álló svájci filozófustól, Jeanne Herschtől, Karl Jaspers egyik fontos tanítványától, a felettébb eredeti szocialistától és a Genfi Egyetem professzorától származik, és véletlenül ugyanazon a berlini, 1960-as konferencián hangzott el, amit Raymond Aron vezetett és a Kulturális Szabadság Kongresszusa szervezte.⁸ Ezt a reagálást csaknem teljes terjedelmében idézem: „Svájcként szeretném ellenvetésemet kifejezni Carlo Schmidnek. ...Láthatóan azt feltételezi, hogy először léteznie kell az európai embernek, majd utána kell megteremteni a föderális Európa intézményeit. Nos, én azt mondom Carlo Schmidnek, hogyha az emberek addig vártak volna, amíg megjelenik a *homo helveticus*, akkor Svájc sose jött volna létre, és jó oka van annak, hogy a [*homo helveticus*] még mindig nem létezik. Nem hiszem, hogy azért kellene az intézmények, hogy szentesítsék egy homogén európai típus létezését. Ellenkezőleg, az intézmények azért vannak a helyükön, hogy orvosolják az emberekbe beleíródott egység hiányát, mint valójában valamennyi intézmény [teszi]. Skandináviában pontosan azért nincs szükség föderális intézményekre, mert nem létezik a népei közötti konfliktus kockázata. Ott van szükség intézményekre, ahol léteznek a konfliktus okai. És ez az oka annak, hogy szerintem európai szinten nélkülözhetetlenek az intézmények” (Hersch In Aron–Bondy–Kennan et al., 1960: 251–252).⁹

Szerintem Jeanne Hersch érvelésének megfelelő válasz az európai konföderáció, azaz az európai „intézmények” alacsonyabb fokozata. E tekintetben nem a személyes preferenciámat fejezem ki, pusztán a logikai vonatkozásokat fejtem ki. Ha valamiféle hipotetikus európai föderációról beszélünk, akkor szerintem Aron nézete, amely feltételez valamiféle „kontinentális (európai) patriotizmust”, ma is érvényes. Ebből a szempontból megnyugtató, hogy Michael Bruter a *Citizens for Europe? The Emergence of a Mass European Identity* (Állampolgárok Európa számára? A tömeges európai identitás kibontakozása) (Lásd Bruter, 2005) című könyvében empirikus vizsgálat alapján vonja le

a következtetést, hogy az elmúlt néhány évtizedben valóban kibontakozóban van egyfajta európai identitás.¹⁰

Aron a kontinentális patriotizmust illető gondolatait az *európai szintű politikai pártok* kérdésének összefüggésében fejti ki.¹¹ Egyfelől azt állítja, hogy legyen „nemzeti” az a párt, amely egy meghatározott államban akarja gyakorolni a politikai hatalmat, (cseh viszonylatban talán azt mondanák, hogy „országos”). Másfelől nem kell olyan szélsőséges esetekig elmennünk, mint a kommunista párt – amely a működési területét illető ország érdekeit alárendeli az Internacionálénak –, ahhoz, hogy találjunk egy sor más esetet, amelyben a pártok szövetségesre lelnek a saját országukon kívül, és nemzetek fölötti eszmények, vagy egy nemzetek fölötti hatalom viszonylatában határozzák meg magukat. Aron szerint ez a helyzet különösen az egyik rendszerről a másikra történő átmenetek idejére jellemző. Ez elvezet az élet felfogásának és az értékeknek a radikális megváltozásához, ezért nem meglepő, ha az emberek mélyebben azonosulnak egy olyan párttal, amely megtestesíti a reményeiket, mint a szülőföldjükkel. Aron felteszi a kérdést: „A pártok hogyan teremthetik meg szervezeteiket, amelyek még messze vannak attól, hogy végleges bizonyítékát nyújtsák az életképességüknek? Vajon léteznek liberális vagy szocialista pártok, amelyek egyként hoznák össze a franciákat, a németeket és az olaszokat?” (Aron–Bondy–Kennan et al., 1960: 42.) Ha a politikai forma nem homogén, a pártok képesek lennének felosztalni a nemzeti egységet, mert nem képviselnek csoportokat az egész területen, hanem csupán egyes régiókban, amelyeket aztán megkísérthet a függetlenség megszerzésének törekvése. Majd így folytatja: „Ha elképzeljük az európai Hatok parlamentjét, az európai politikai alakzat azonnal széthasadna, ha a pártok német, francia, olasz stb. pártok lennének. Az »európai pártok« a régi határok fölötti szolidaritásból fognak kifejlődni: a szocialista munkások vagy a liberális szavazók szolidaritásából, amely azután fenntartaná az európai politikai formáció kohézióját” (Aron, Uo.).

Pontosan ezekkel a kérdésekkel foglalkoztam néhány esztendővel ezelőtt egy, a Károly Egyetem Társadalomtudományi Karán kutatási stratégiával foglalkozó konferenciáján tartott előadásomban, amelyből most néhány részt kívánok idézni: „Amikor 1991-ben az olasz posztkommunisták akkori európai parlamenti képviselője és az ismert francia politológus, Maurice Duverger Prágába látogatott, a Francia Intézetben tartott előadásán erőteljesen hangsúlyozta, hogy a csehszlovák föderáció túlélése érdekében merítsünk ösztönzést abból, ahogy az egyes csoportok az Európai Parlamentben tevékenykednek, és megteremtik az ideológiailag rokon pártok föderális koalícióit (pl. hogy a szlovák jobboldal alakítson koalíciót a cseh jobboldallal, a szlovák baloldal pedig a cseh baloldallal). Sajnos az akkori csehszlovák föderációban ezt többé-kevésbé csak az 1990-es első parlamenti választások alkalmával sikerült megvalósítani, amely kivételes és »népszavazási« jellegű volt, és ahol a politikai pártok teljesen alárendelt szerepet játszottak, mert a csehszlovák kommunista

pártot ellensúlyozandó helyüket ideiglenesen olyan átfogó ernyő-mozgalmak foglalták el, mint a Civil Fórum és a Közösség az Erőszak Ellen, amelyek azután hamarosan széthullottak. Ne feledjük, hogy a csehszlovák föderáció széthullása, sőt már az 1992-es parlamenti választások előtt »csehszlovák« pártrendszer gyakorlatilag nem létezett. A Cseh Köztársaságban és Szlovákiában a (poszt-)kommunista pártok formális föderációja, a Cseh és Morvaországi Kommunista Pártja, illetve a Demokratikus Baloldal Pártja képtelen volt hosszú ideig együtt maradni, és lehetetlennek bizonyult bármilyen más releváns föderális koalíció megteremtése. Jellemző a helyzetre, hogy például a Polgári Demokratikus Szövetség képtelen volt föderális koalíciót létesíteni a szlovák Civil Demokratikus Fórummal. A legnagyobb erőfeszítéseket e tekintetben a Civil Demokrata Párt tette meg, amelynek még saját tagozata is volt Szlovákiában, és képes volt megmutatkozni még az 1992-es szlovákiai választásokon is. De még 1992-ben, a föderáció idején is a cseh politikai pártok független politikai rendszert alkottak, miképpen a szlovák pártok is megteremtették a független szlovák politikai rendszert” (Novák, 2004a: 320–321).

Ami az Európai Parlamenten belüli politikai csoportokat illeti, nehéz tagadni, hogy „egyetlen politológus sem, aki jártas a politikai pártok területén, járulna hozzá a politikai párt szótárának használatához, hogy jellemezze azon bájos akadémiákat, amelyek egyike az Európai Néppárt, a másik meg az Európai Szocialista Pártja” (Seiler, 1998: 241). A saját, fentebb idézett cikkem konklúziójában így érvelek: „A politikai pártok, pártrendszerek és fejlődésük jól mutatja a demokrácia állapotát az elmúlt, nagyjából 150 évben. A mai gyenge pártok és töredékes pártrendszerek a globalizáció korával függenek össze, amelyet egyebek között a gyenge államok jellemeznek. A pártok és pártrendszerek, amelyek az Európai Parlamentben alakulóban vannak, egyelőre aligha nevezhetők pártoknak, az a tény azonban, hogy ideológiai orientáció alapján közelednek egymáshoz a politikai csoportok, még akkor is, ha kapcsolatuk nagyon laza és gyakorlati célokat szolgál, a helyes irányban megtett fontos lépésnek tekinthető.”¹²

Ami az „állam szuverenitását” illeti, maga Aron, talán Carl Schmitt hatása alatt, szemben más szakértőkkel, soha nem vonta azt kétségbe.

Ez nyilvánvaló például az *Emlékirataiból*, ahol a barátja, Jean-François Revel (1924–2006) által a nemzeti szuverenitást illető kritikáját „utópisztikusnak” bélyegezte. Revel egyébként 1997-ben a rangos Francia Akadémia tagja lett (Aron, 1983b: 693). Amikor a *Demokrácia és totalitarizmus* című írásában helyesen mutat rá arra, hogy a modern társadalomban a szuverenitás már csupán jogi fikció (Aron, 1965a: 56), ez alatt azt érti, hogy csak a „népszuverenitásra” nem pedig az állam szuverenitásra gondolt, amely utóbbit Raymond Aron ugyanúgy elismerte, ahogyan azt ma Václav Klaus teszi.

1969-ben megjelent, *Lés désillusions du progrès* (A haladás kiábrándulásai) című írásában egyebek között Aron eltűnődött az „egyetemes állam” (*État uni-*

versel) lehetőségén, nagyjából azon, amit ma David Held, vagy Jürgen Habermas (1929) „kozmpolita demokráciának” nevez, amennyiben feltételezzük, hogy demokratikus lenne. Aron meglehetősen bizalmatlan, és figyelmeztet: „Az átmenet számos szuverenitásból *egyetlen* szuverenitásba logikailag és anyagiilag nem lehetetlen, de az *lényegét tekintve* lenne más, mint amilyen az akkori volt, amikor átkerült a városoktól a birodalmakhoz. A birodalmak eltörölték, vagy integrálták a szuverén államokat, de a külső szuverenitást egészében nem számolták fel. Az egyetlen szuverenitás alatt egyesülő emberiségnek nem lenne többé ellensége, hacsak nem egy másik bolygón találja meg azt, amely a történelem, *mint olyan* mutációja lenne, nem pedig csupán a történelmen *belüli* változás.”¹³

Ebben Aron nagyon közel kerül Carl Schmitthez (1888–1985).¹⁴

Az alábbiakban Schmitt *Der Begriff des Politischen* cseh nyelvű változatából idézek, amelyet Aron a francia változatban *Liberté de l'Esprit* címen jelentetett meg:

Az államok világában a pluralizmus a politikum jellegéből fakad: a politikai egység előfeltételezi valamely ellenség reális lehetőségét, ezért egy másik, egyidejűleg létező politikai egységet. Ha bármilyen állam létezik, akkor a földön több állam is van, és nem létezhet „egyetemes állam”, amely felölelné az összes országot és az egész emberiséget ... Az emberiség, mint olyan, nem viselhet háborút, mert nincs ellensége, legalább is nem ezen a bolygón (Schmitt, 2007: 54–55).

KONKLÚZIÓ

Foglaljuk össze pontokba rendezve Aron nézeteit, és igyekezzünk azokat Habermas európai integrációt illető attitűdosztályozásának sorrendjébe állítani.

1. Aront szellemileg lenyűgözte az európai föderális integráció eszménye, és aktívan törekedett is az egységesedés megvalósítására.

2. Abban azonban nem hitt, hogy ez a belátható jövőben elérhető.

3. A gazdasági haladásnak nem Európa egységesítése, hanem a határok megnyitása, az áruk és a tőke szabad áramlása a feltétele.

4. Az európai föderáció észrevétlenül, rejtetten vagy fájdalommentesen nem valósulhat meg a Közös Piac melléktermékeként, csak akkor, ha a nemzeti kormányok akarják, és népeik egyetértenek vele.

5. Aron szerint az egyesült Európa semmivel se nyújtana nagyobb biztonságot valamilyen külső támadással szemben, mint amilyen hatékonyan arra a mai európai államok képesek, ha szövetségre lépnek egymással, de nem alkotnak föderációt.

6. Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (és az általánosabb atlanti kö-

telék) sokkal inkább létfontosságú Európa élete számára, mint az európai egyesítés.

7. Európa egyesítése előfeltételezi, hogy előbb egységesítsék a védelmi erőket.

8. Az európai egyesítés továbbá megkívánja a „kontinentális patriotizmust”.

9. A szuverén nemzetállam azonban a történelem erőteljes szereplője marad, ami polgárai részéről továbbra is az érzelmi azonosulás markáns gyűjtőpontja marad még akkor is, ha aláássák a szubnacionális és nemzetek közötti folyamatok.

10. Hosszú távon sem valószínű valamiféle egyetemes állam megteremtése, mert az a „történelem mutációját” előfeltételezné.

Ma Jürgen Habermas¹⁵ „euroszkeptikusokat”, „piacorientált európaiakat”, „euroföderalistákat” és „demokratikus kozmopolitákat” különböztet meg. E habermasi terminológia segítségével összegezhethetjük, hogy a politikailag tevékeny Aron „euroföderalista”, de objektív szociológusként csupán „piacorientált európai” volt, azzal a megszorítással, hogy mostanában szövetség bontakozik az euroszkeptikusok és a „piacorientált európaiak” között, amely vonatkozik az 1970-es évek „érett” Aronjára és az „euroszkeptikusokkal” való, akkori részleges konvergenciájára vagy affinitására. Ha tovább alkalmazzuk Habermas terminológiáját, akkor azt mondhatjuk, hogy Aron semmiképpen sem volt Habermas-féle vagy Held-típusú „kozmoszpolitika demokrata”, de „euroszkeptikus” se. A fenti elemzésből világossá válik, miért és hogyan lett Aron egyike azon gondolkodóknak, akikre a cseh eurorealisták vagy társadalomtudományi szimpatizánsaik időnként hivatkoznak. Az iménti tíz pontból nyolc (különösen, a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik, a hatodik, a nyolcadik, a kilencedik és a tizedik pont) egybeesik azokkal a nézetekkel, amelyeket a Cseh Köztársaságban Václav Klaus és más eurorealisták hirdetnek. Ne felejtjük azonban el, hogy a politikailag tevékeny Aron euroföderalista volt.

(Fordította: Gáthy Vera)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aron, R. (1951): *Les guerres en chaînes*. Paris, Gallimard.
- Aron, R. (1952): L'Unité économique de l'Europe. In *La Revue libre*. Oct., No. 2.
- Aron, R. (1962): *Paix et guerre entre les nations*. Paris, Calmann-Lévy.
- Aron, R. (1965): *Démocratie et totalitarisme*. Paris, Gallimard, coll. "Idées."
- Aron, R. (1969): *Les désillusions du progrès*. Paris, Calmann-Lévy.
- Aron, R. (1974): Is Multinational Citizenship Possible? In *Social Research*. Vol. 41, No. 4.

- Aron, R. (1976): *L'Europe face à la crise des sociétés industrielles*. In Triffin, R. – Aron, R. – Barre, R. – R. Ewalenko: *L'Europe des crises*. Bruxelles, Etablissements Emile Bruylants, 77–142.
- Aron, R. (1981) *Le spectateur engagé. Entretiens avec Jean-Louis Missika et Dominique Wolton*. Paris, Julliard (2nd pocket edn.: Aron 1983a, Paris, Presse pocket).
- Aron, R. (1983): *Mémoires*. Paris, Julliard.
- Aron, R. (1984): *Les dernières années du siècle*. Paris, Julliard.
- Aron, R. 1985 (1952): Discours aux étudiants de l'Europe et l'unité de l'Allemagne. In *Commentaire*. Vol. 8, No.28–29, *Raymond Aron. Histoire et politique*, 412–415.
- Aron, R. (1989) (2007): *Essais sur la condition juive contemporaine*. Paris, Tallandier, collection "Texto."
- Aron, R. (2005): *Penser la liberté, penser la démocratie*. Paris, Gallimard.
- Aron, R. (2006): *Les sociétés modernes*. Paris, PUF.
- Aron, R.–Bondy, F.–G. Kennan et al. (1960): *La Démocratie à l'épreuve du XXe siècle*. Paris, Calmann-Lévy.
- Aron, R.–D.Lerner (eds.) (1956): *La Querelle de la CED*. Paris, Armand Colin.
- Bavarez, N. (1993): *Raymond Aron: Un moraliste au temps des idéologies*. Paris, Flammarion.
- Bruter, M. (2005): *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. New York, Palgrave.
- Dulphy, A. – Ch. Manigand (2006): *La France au risque de l'Europe*. Paris, Armand Colin.
- Kende P. (2002): L' 'euroscepticisme' de Raymond Aron. In Bachelier–Dutartre (eds.): *Raymond Aron et la liberté politique*. Paris, Editions de Fallois, 149–164.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd Aron (1974). A közelmúltban például a cseh politológus, Petr Fiala hivatkozott rá (Lásd Fiala, 2007: 107). Az 1980-as évek végén egyebek között dicsérte Ralf Dahrendorf (Lásd Dahrendorf, 1988).
- ² Lásd pl. Aron (1981, 1983: 301–305).
- ³ Az *Essais sur la condition juive contemporaine* c. írást poszthumusz kiadású gyűjteményes kötetben nyomták újra (Aron [1989] 2007: 294–319).
- ⁴ Újranyomva: Aron, 2005: 1701.
- ⁵ Újranyomva: Aron, 2005: 1701.
- ⁶ Lásd Aron, 1969: 246, újranyomva: Aron, 2005: 1700.
- ⁷ Lásd Aron–Bondy–Kennan et al. (1960: 232). Manapság azonban kételkedhetünk abban, hogy a flamandok hajlandók-e áldozatot hozni a vallonokért.
- ⁸ Szeretném hangsúlyozni, hogy Jeane Hersch Carlo Schmid észrevételeire reagált, és nem Raymond Aronra, aki ezen a konferencián az euro-föderalizmusnak az euro-szkepticizmusnál mérsékeltbb változatát képviselte.
- ⁹ Az eredeti pontos fordítása.
- ¹⁰ A bevezető fejezet, a tartalomjegyzék és a mutató letölthető az internetről <URL=www.palgrave.com/pdfs/1403932395.pdf>.

-
- ¹¹ A svájci politikai pártok esete és „föderális decentralizációjuk” kérdésével jómagam is foglalkoztam a közelmúltban és itt hivatkozom a saját írásomra. Itt csak a következtetésekből idézek egy rövid részt: „Svájc különösen modellértékű példája a politikai pártok föderális decentralizációjának. A svájci pártok számára ugyan a kanton és nem a föderális szint a meghatározó. Ehhez kapcsolódva a föderális decentralizáció a svájci föderális pártok viszonylag markáns ideológiai decentralizációja. Míg a föderális decentralizáció vonatkozik mind a kormányon lévő, mind az azon kívül lévő pártokra, föderális szinten az ideológiai decentralizáció csupán a kormányon lévő pártokra vonatkozik. Ha a svájci modelltől általánosabb következtetéseket kívánunk levonni, akkor a svájci politikai rendszer fontos sajátos vonásáról ne feledkezzünk meg, ez pedig a félig közvetlen demokrácia. [...] Svájcban a népszavazás, a népi kezdeményezés és általában a félig közvetlen demokrácia intézményei állandóan napirenden vannak, és ezért a politikai »eliteknek« ehhez kell alkalmazkodniuk.” (Novák, 2006b: 150).
- ¹² A szakértők természetesen még radikálisabb modelleket vesznek számba. Pl. S. Wolf a különféle lehetőségek egyikének tekint egy egységesített európai jelölti listát, és akkor az Európai Unió csak egyetlen választókerület lenne (Wolf, 2000: 737) (Fiala–Mareš–Sokol, 2007: 238, 17. jegyzet).
- ¹³ Aron kiemelései (Aron, 1969: 202; utánnyomva: Aron, 2005: 1662).
- ¹⁴ Carl Schmitt ugyan ideiglenesen szolgálta a náci rendszert, de Raymond Aron tisztelte a munkáit, és az 1950-es évektől az 1970-es évekig, mint az emlékirataiban Monda (Aron 1983b: 650–651) folyamatosan levelezett vele, és ki is adta Schmitt könyveit a „Liberté de l’Esprit” sorozatban, amelynek a szerkesztője volt (Lásd Schmitt [1972]).
- ¹⁵ 1998, Habermas francia fordításban (2000: 90), lásd még Habermas (2003: 96).